

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsész tudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Gazdaságtörténeti Műhely

Ivicz Mihály

**A magyar mezőgazdaság XX. századi
helyzetének elemzése,
különös tekintettel a kisbirtokra**

Ph. D. értekezés

Tézisfüzet

Doktori iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida
Műhely vezetője: Prof. Dr. Botos Katalin
Konzulens: Dr. Alvincz József,
a közgazdaságtudomány kandidátusa

Budapest, 2004.

I. Kutatási feladat

Kutatásom hosszabb időre nyúlik vissza, hiszen 1998-ban, amikor a PPKE BTK-án diplomáztam, szakdolgozatom tárgya lényegében már a jelen kutatási témám volt.¹ 1999-ben megindult Karunkon a Gazdaságtörténeti Doktori Program, amelyben indult agrártörténeti specializáció is. Itt folytathattam kutatásaimat a választott témakörben.

A világtörténelem egymást váltogató periódusaiban hol a kisbirtok hol a nagybirtok dominanciája érvényesült. A XIX. század Magyarországa az üzemszerű nagybirtok megjelenésének helye volt. Ekkorra mezőgazdaságunk már a túlnépesedés jeleit mutatta, s mivel az ipar fejlettségi szintje nem tette lehetővé a „népfelesleg” felszívását, sok feszültség került a felszínre. A századforduló idején a társadalmi megmozdulások rámutattak, hogy a változtatás elodázhatatlan. Ugyanakkor a „mi XX. századunk” egyáltalán nem kedvezett a kisbirtoknak. A Nagyatádi-féle földreform nem hozott létre jelentős számú, életképes kisbirtokot. *„Valamivel később pedig egy nem kevésbé summás ítélet átmenetileg a kisárutermelő paraszti gazdálkodással együtt a kisüzemi termelést akarta a történelmi relikviák világába utalni.”* (Tóth [1980], 9. o.). Hatékony megoldás, azaz olyan tudományosan is megalapozott, hosszú távú agrárpolitika, amely a haladás útját kijelölte volna, a rendszerváltás óta sem született. A XX. század egészére jellemző volt a koncepcióhiány, a tulajdonosi bizonytalanság és a gazdasági folyamatok túlzott mértékű ideológiai megítélése. Mégis a *„legsúlyosabb megpróbáltatást az jelentette, hogy öt évtizeden belül a föld művelésében és tulajdonában háromszor következett be alapvető változás.”* (Oros [2002], 51. o.).

Az értekezés témaválasztását tekintve kettős motiváltságú. Egyrészt tagadhatatlan az érzelmi motiváltság, hiszen gyermekkoromban sokat mesélt arról anyai „kulák” nagyanyám, hogy hogyan próbáltak többször is (1948, 1961) talpra állni azokban a zivatáros évtizedekben, amelyekben az egyéni kezdeményezőképeséget a mezőgazdaság területén sem tolerálták. Másrészt az értelmi motiváltság sem hiányzott, hiszen meg akartam érteni azt az indulatot, amely szerint a mezőgazdaság – s benne a kisbirtok – szóra sem érdemes, hiszen a GDP-hez „alig néhány százalékkal” járul hozzá.

¹ A magyar mezőgazdaság helyzetének és lehetőségeinek elemzése az európai integráció tükrében

Kutatási eredményeim tükrében állíthatom, hogy osztársadalmi érdekek, ha valódi súlyának megfelelően foglalkozunk a címben jelöltekkel!

Az elmúlt évszázadban a mezőgazdaságban végbement jelentős változások ellenére napjaink agrárproblémáira találhatunk válaszokat, ha a '30-as évek történéseit vizsgáljuk. Ez pedig nem más, mint a családi keretek közt zajló gazdálkodás felkarolása, amit az Európai Unió is preferál. Ennek a gazdálkodási módnak az elterjedése versenyképes helyzetbe hozhatná a magyar mezőgazdaságot, sőt segítené az ésszerű foglalkozási szerkezet kialakítását is. Ugyanakkor hozzájárulna az ország gazdasági és pénzügyi egyensúlyának javításához, mivel 2001-ben – amikor a magyar mezőgazdaságnak az exportból való részesedése már csak 7,5%-ot tett ki – még akkor is „*másfél milliárd euró többletet termelt.*” (Botos, K. – Botos, J. [2003], 9. o.)

II. A kutatás módszere

Az általam alkalmazott kutatási módszert két megközelítés jellemzi. Amíg az értekezés leíró része a szakirodalom feldolgozásán nyugszik, addig az empirikus kutatást tartalmazó fejezetek módszertanilag a kvantitatív elemzési technikára épülnek.

Az értekezés első fele az eddig elvégzett kutatások és publikációk feldolgozását és elemzését tartalmazza. Ezen elméleti háttér feltérképezése során fogalmazódtak meg azon hipotézisek, amelyeket az empirikus kutatások fényében igyekeztem tézisekké érlelni.

Az értekezés egyik legnehezebb részét annak az objektumnak <<*kisbirtok*>> a definiálása jelentette, amelynek a magyar mezőgazdaság XX. századi történetében betöltött szerepét vizsgáltam. A birtok-, az üzemi- és a gazdaság fogalmának keveredése még a szakirodalmat is jellemzi.

Munkám során azt az objektumot tekintetem kutatásom tárgyának, amelyre nézve igaz az a definíció (Alvincz et al. [1994], 3–4. o.), hogy „...*családi kapcsolatokra és erőforrásokra épülő vállalkozás. A tőke a család tulajdonában van, amely vezeti a gazdaságot és egyben végzi a termelő tevékenységet is. A családi gazdaságban szorosan összefonódik a háztartás és gazdaság, önfogyasztás és árutermelés. Az erőforrásoktól függően a*

családi gazdaságokra az eltérő méret, termelési szerkezet, és az össztermelésen belül eltérő arányú árutermelés a jellemző.”

Tehát az értekezés 3. fejezetében, ahol a történeti elemzésen van a hangsúly, a birtok fogalmat használok, mivel a témát történelmileg főként tulajdonjogi alapon lehet megragadni. A 4. fejezetben, mivel gazdasági elemzésre kerül a sor, az üzem fogalmát használok. A legújabb kori részeknél előkerül a családi gazdaság fogalma, amely mögött a termelőerők kombinált megjelenését lehet sejteni. De az fentebb elmondottak alapján a különböző elnevezések mögött azonos dolog sejthető.

A disszertáció második része a kisbirtok ökonómiai-, ökológiai-, társadalmi- és politika dimenzióival foglalkozik. Ezek a területek más-más adatbázisra és módszertanra épültek, illetve (a társadalmi és ökológiai elemzések esetén) elméleti összefoglaláson alapulnak.

A politikai elemzés háttéréül a http://www.election.hu/parval2002/so02/ered_ind.htm oldal szolgált.

A makroökonómiai vizsgálat főként az agárágazat exportképességét veszi górcső alá. Adatbázisul Magyarország három teljes körű mezőgazdasági összeírása (az 1895-ös, az 1935-ös és a 2000-es) közül a két utóbbi szolgált. Az adatok feldolgozása – a manuális bevitele után – SPSS-adatbáziskezelő programmal történt.

A mikroökonómiai elemzés a vállalatgazdaságból már ismert, de a gazdaságtörténet területén új szemléletű – mintavételénél fogva azonban korántsem teljes körű –, s gyakorlati jelentőségű összehasonlításon alapszik. Két időhorizont adatait állítom párhuzamba: a '30-as és a '90-es évtizedet reprezentáló kettő-kettő év (1935–1936 ill. 1999–2000) aggregált mezőgazdasági költségeit és bevételeit. Felmerül a kérdés, hogy a kisbirtok helyzetének elemzésekor érdemes-e a jelenlegi helyzetet összevetni a két háború közöttivel, hiszen a két korszak társadalmi-gazdasági jellemzői jelentősen eltérnek.

Paradox módon éppen ez a hatalmas különbség teszi lehetővé a két korszak összehasonlítását, hiszen a jelenlegi, a '90-es évek elején átgondolatlanul létrehozott torz családi gazdaságok kutatása nem ad választ arra a kérdésre, lehetséges-e közgazdaságilag életerős családi gazdaságokra alapuló

agrárium kialakítása a XXI. században. Másrészt viszont a két háború közötti és a rendszerváltozás utáni gazdasági helyzet hasonlósága miatt a családi gazdálkodás akkori helyzetének, lehetőségeinek elemzése használható információkat szolgáltat a jelenlegi helyzetre nézve.

Az empirikus kutatás során érvényességi és megbízhatósági problémák merülhetnek fel, amelyek a fogalmak, a statisztikai adatok összemérhetőségére és valóságára vonatkoznak. Az elemzéskor ezért bizonyos feltételezésekkel éltem, ezért az elemzés tartalmazhat torzításokat, amelyek hatással lehetnek a végső eredményre.

A két adatbázis mind a kigyűjtés módját illetően (összköltség szemlélet, költségnemenkénti feldolgozás a '30-as években, forgalmi szemlélet, költségviselő szerinti kigyűjtés a századfordulón – mind pedig a természetes és értékadatok mértékegységei vonatkozásában (katasztrális hold-hektár, pengő-forint stb.) eltéréseket mutat. Ezeket a nehézségeket részint az ismert átszámítási technikákkal (1 kat. kold = 0,57 ha), részint pedig azáltal küszöböltem ki, hogy nem abszolút számokkal, hanem az adott időszak adatainak arányszámaival végeztem el az összehasonlítást (költség/árbevétel, eredményhányad, földterületre eső termelékenységmutató, stb.). Értelemszerűen csak azok a mezőgazdasági ágazatok kerültek feldolgozásra, melyek mindkét adatbázisban, összevethető módon szerepeltek.

III. Az értekezés felépítése, tézisek

Az értekezés tulajdonképpen két fő részből áll. Az egyik a 3. fejezet, ahol összefoglaltam – kicsit a „kisbirtok versus nagybirtok” történeti szellemében – a magyar mezőgazdaságban lezajló változásokat. A másik a 4. fejezet, ahol a kisbirtokhoz kötődő dimenziókat (ökonómiai-, ökológiai-, társadalmi- és politikai dimenzió) vizsgáltam.

1. A XX. században a mezőgazdaságban végbement forradalmi változások – amelyeket végig követtem az értekezésben – ellenére többször is szembekerültünk ugyanazokkal a problémákkal. Így például párhuzam húzható a '30-as és a '90-es éveket jellemző agrárgazdasági helyzet között: gazdasági krízis, munkanélküliség, eszközhiány, tőkehiány, elaprózódott birtokstruktúra. Ésszerű agrárpolitika – pl. a vertikális- és horizontális integráció

- elősegítése – nélkül sem akkoriban, sem napjainkban nem érhető el jelentős eredmény. Ugyanakkor egy jól működő kisbirtok-struktúrájának stabilizáló funkciója van. Ez a gazdasági szinten túl politikai-, társadalmi- és ökológiai szinteken is megnyilvánul.
2. A mérethozadék megléte a mezőgazdaságban annak eltérő adottságai miatt nem igazolható. Jelentős számú nyugati szakember foglalkozott a témával, s arra a következtetésre jutottak, hogy a mérethozadék önmagában nem képes magyarázatot adni az üzemek méretének növekedésére a mezőgazdaságban, mivel azt számos más tényező befolyásolja.” (Fertő [2002], 760. o.) Én azt feltételeztem a magyar mezőgazdaság elemzésének kapcsán, hogy a kisüzem hatékonysága nem rosszabb a nagyüzemnél.
 3. Magyarország komparatív előnye az ország természeti adottsága, amely arra ösztönzi hazánkat, hogy gazdasági fejlődésében kiemelt helyet biztosítson a mezőgazdaságnak. Ez a mezőgazdaság azonban már nem csak az árutermelést jelenti, hanem azt a „gondos gazda módján” való tájfenntartást, ami alatt az Európai Unió multifunkcionális mezőgazdaságot ért.
 4. A vidéki munkaerő túlkínálat (ún. „népfelesleg”) orvoslása a gazdaságilag és társadalmilag elmaradott térségekben a kisüzemi termeléstől várható.
 5. Jefferson gondolatai foglalják össze legjobban utolsó tézisemet: *„A földművelők a legértékesebb polgárok. Ők a legéleterősebbek, a legfüggetlenebbek, a legerényesebbek, és ők kapcsolódnak a legtartósabb kötelékkel hazájukhoz, és ragaszkodnak annak szabadságához és érdekeihez.”* (Fertő [1999], 21. o.)

IV. Az értekezés fő megállapításai

A magyarországi kisbirtok újkori kialakulása és értékelése a szakirodalom tükrében

A békeszerződés következtében a földterületek a korábbi terület 32,7%-ára, míg a lakosság létszáma a korábbi létszám 42%-ára csökkent. Szétesett a Monarchia (korábban már századok óta olajozottan működő) területi-gazdasági egysége. Az utódállamokhoz került a történelmi Magyarország legjobb minőségű mezőgazdasági területeinek (Bácska, Bánság, Csallóköz, Partium) jelentős része. 1910-ben az ország területének közel 26%-a volt erdő, 1920-ban nem egészen 12%; csökkent a rét (9,3%-ról 7,2%-ra), a

legelő (11,7%-ról 10,9%-ra). Ezzel szemben jelentősen megnőtt a szántó (45,5%-ról 60,2%-ra), valamint a szőlőterület (1,1%-ról 2,3%-ra) aránya.

Az agrártársadalom torz szerkezetéért nem a nagybirtok a felelős. Sokkal inkább kiélezték az agrártársadalom meglévő egyenlőtlenségeit a területi változások, mivel a Trianon utáni Magyarországon a latifundium súlya nőtt a háború előttihez képest.

A földbirtokreformot hazánkban a Nagyatádi-féle földtörvénnyel (1920:XXXVI. tc) „oldották meg”. Elsősorban a hadirokkantakat, a hadiözvegyeket és a felnőtt hadiárvékat, továbbá a föld nélküli mezőgazdasági munkásokat, a törpe- vagy kisbirtokosokat (azaz az „érdemes ...és gondos” gazdákat) kívánták földhöz juttatni. A törvény valójában „a piac számára termelő kisüzemek gazdasági rendszerével szemben (...) csak a saját háztartására termelő kisüzemeknek kevésbé tetszetős (...) rendszerét kodifikálja.” (Czettler [1921], 20. o.)

Romsics szerint: az „(...) új földtulajdonosok jelentős része előbb, vagy utóbb tönkrement, s azok, akik nem, általában hagyományos kultúrák – főleg búza és kukorica – termesztésével foglalkoztak, s ezen a téren törvényszerűen lemaradtak a nagybirtokok mögött.” (Romsics [1999], 160. o.) Ennek a kijelentésnek ellentmondani látszanak azok a számítások, amelyeket a „Jelentések [1937]” adatai² alapján magam végeztem.

A világgazdasági válság hatására kialakult áresés, az agrárrolló nagyarányú kinyílása súlyos helyzetbe hozta a mezőgazdasági termelőket. Amíg 1928-ban az ipar körébe tartozó áruk árindexe a mezőgazdasági termékek árindexénél (1913-hoz viszonyítva) még csak 6%-kal volt magasabb, 1930-ban már 47%-kal, 1933-ban 70%-kal. A mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 1933-ban az 1928. évinek csak 40%-a volt. Megnőtték az adóterhek is, melyek ebben az időszakban a nemzeti jövedelem 32%-át tették ki. Ennek következtében egy szűkülő belső piac jelentkezett.

Erősen növekedett a munkanélküliség, ami leszorította a béreket és egyre gyakoribbak voltak a szegényparasztság vagyonának árverezései. „*Minden országban bekövetkezett az adminisztráció beavatkozása a gazdasági*

² Az egyes gazdaságtípusok szántóföldi termelése 1935-ben

viszonyokba Amerikától (New Deal), Németországon át, hazánkig.” (Szakács [1999], 158. o.) Pl. 1935-ben Gömbös kabinetje törvényt hozott a paraszti hitbizomány bevezetésére, de ennek komoly strukturális következményei nem lettek.

Magyarországon az állami beavatkozás lépéseit az alábbiakban lehetne összegezni:

- a termékek minőségének javítása, a búza minőségjavítása, vetőmagtermesztés támogatása, vetőmag-nemesítés;
- az állattenyésztés állományának javítása, támogatás a tenyészállatok beszerzéséhez, a törzskönyvezett állomány javítása;
- a mezőgazdasági termeléshez szükséges alap- és segédanyagok (műtrágyák, sövényvédőszeres stb.) árainak csökkentése, támogatása;
- a vetésterületek csökkentése, korlátozása (cukorrépa, dohány);
- a külföldi terményértékesítés monopolizálása (Futura Rt.);
- a belföldi terményértékesítés szervezése és monopolizálása, támogatása, árkiegészítés [intervenciós vásárlás, bolettarendszer (1930. július), felárrendszer (1931. július), vasút- és tarifapolitika].

Végül is ezen tűzoltó jellegű megoldások vezettek a magyar agrárium megerősödéséhez!

A szocializmus évtizedei alatt egy kényszerpályáról kell szólni, amikor is a magyar mezőgazdaságot a kollektivizálás útjára állították. Ismert a SZEB (értsd: a Szovjetunió) szinte korlátlan jogköre nem csak a politika, de a gazdaság legapróbb mozzanataiban is. A tömeges kollektivizálást megelőző időszakot az ideiglenes földreform és az egyidejűleg elrendelt kötelező beszolgáltatások jellemezték.

A proletárok 20 évi, a törpe- és kisbirtokosok 10 évi részletfizetési kedvezményt kaptak. Az ország területének 1/3-át kitevő nagybirtokot teljesen, míg a gazdagparaszti birtokok 1/3-át, összesen 5,6 millió holdat számoltak fel. Ezeken a területeken állami gazdaságok létesültek, illetve kommunális kezelésbe kerültek. Mintegy 400.000 új gazdaság jött létre és kb. 250.000 területét megnövelték. Elkoboztak 43.000 birtokot (több mint félmillió hold), megváltottak 32 ezret (5 millió hold). Ezt a folyamatot az 1945:VI. tc. szentesítette.

Ez annyiban tért el a más országokban megvalósult gyakorlattól, hogy míg máshol elsősorban olyanok részesültek földterületekből, akik már rendelkeztek birtokkal, addig Magyarországon a személyek számára juttatott terület csaknem egésze az agrárincstelenek kezébe került. Ennek során a mezőgazdasági termelési egységek szerkezete átalakult, a gazdaság súlypontja a szakmai gyakorlattal és kellő infrastruktúrával nem rendelkező törpebirtokokra került. Így viszont csak részleges termelékenységet biztosított a parasztság számára, mert ennek során nem tudtak a műveléshez szükséges termelőeszközöket a gazdák rendelkezésére bocsátani. A földosztás tehát nem a gazdasági és társadalmi ésszerűség jegyében valósult meg. A kommunista ideológiába nem fért bele az egyéni kezdeményezés a gazdaság egyetlen szektorában sem. A föld a kommunisták szemében továbbra is politikai kérdés maradt.

Az ipar államosítása, valamint a közigazgatás megszállása után 1949-re a mezőgazdaság maradt az egyetlen terület, ahol a kommunista irányítású állam nem tudta 100%-ban érvényesíteni akaratát. Mind általánosságban, mind pedig a gazdaságpolitika szempontjából cikcakk-politika jellemezte ezt a korszakot.

A hagyományos paraszti gazdaságok gyors visszaszorítása, illetőleg felszámolása elhamarkodottnak bizonyult. Mindez együtt járt az ellátás zavaival. A hatósági élelmiszerjegy-rendszer – a finomlisztjegyek kivételével – az 1949. évi szeptember hó 1. napjával szűnt meg. A kormányzat most újra bevezette a jegyrendszert. A 4/1951. (I. 2.) Mt. számú rendelet a cukor- és finomlisztellátás ügyében úgy rendelkezett, hogy 1951. január 1-jétől kezdve a lakosság cukor- és finomlisztszükségletét *„egyrészt hatósági jegyre hatósági áron, másrészt a szabad forgalomban kereskedelmi áron biztosíthatja”*

A lakosság tűrőképessége az 1949 és 1953 közepe közötti megpróbáltatások során, a be nem váltott ígéretek, a vezetés többszöri ellentétes kritikája, illetve önkritikája következtében mélyponthoz közeledett. Mindezzel együtt sem válhatott volna a változás igénye lehetőséggé, az 1955–1956-os politika látványos kudarcává, ha a nemzetközi feltételek nem módosulnak. A mezőgazdasági terméseredmények is elmaradtak a várakozástól. Az 1956. évi gabonatermés 1957-ig még akkor sem lett volna elegendő a lakosság ellátására, ha nem kellett volna exportálni. A helyzet előrevetítette, hogy

1957-ben a közellátás biztosításához szükséges gabonaimportot a duplájára kellett emelni. Az MSZMP vezetőségének a gazdaságpolitikára és a gazdaság irányítására vonatkozó legfontosabb elképzeléseit elsőként a Központi Bizottság decemberi határozata rögzítette. A határozat a gazdaságpolitika fő kérdésének azt tartotta, *„hogyan a nemzeti jövedelem elosztásában, gazdasági beruházási terveink készítésében elsődleges szempont a dolgozók életszínvonalának fokozatos emelése legyen... A dolgozók életszínvonala emelése érdekében elő kell segíteni a mezőgazdasági termelés erőteljes fellendítését, az egyéni paraszti gazdaságokban és a mezőgazdaság szocialista szektorában egyaránt.”* (Szabó [1986], 365–366. o.) Ez a határozat kísértetiesen hasonlított az 1953-as Nagy Imre kormányprogram szövegére.

1959 és 1961 között újabb támadás érte a földmagántulajdont. Tizenhat hónap alatt befejeződött a szövetkezetesítés második hulláma. A gazdasági mutatók azonban relevánsan mutatják az egyéni gazdálkodás fölényét a termelési értékénél, különösen ha hozzávesszük, hogy a téveszék szerény eredményei mögött az idegentőke-ellátottság a korszakban folyamatosan nőtt. Csupán a '60-as évek közepére sikerült az önellátást újra biztosítani, mikor a búza átlagtermése meghaladta a 20 q/ha-os szintet.³ A Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1968. február 8–9–10-én tartott üléséről megállapította: a mezőgazdaságban nőtt az állatállomány és a kenyérgabona vetésterülete. Bevezetés alatt állt a garantált munkadíjazási rendszer, ez főleg ott volt eredményes, ahol alacsony volt az alkalmazottak aránya. Nem változott a kedvezőtlen termelési adottságú termelészövetkezetek helyzete, a folyamatos gazdálkodást ezeknél az állami ártámogatás biztosította.

A központi szövetkezeti modell módosítása az 1968-as gazdasági reform következménye volt, nem jöttek létre klasszikus szovhozok és kolhozok! A domináns kollektív gazdaságok meglehetősen nagyfokú gazdasági önállóságot élveztek. A mezőgazdasági tevékenységnek az állami irányítástól való függetlenítése erősen korlátozva volt, mégis ekkoriban jelent meg a vertikális integrációnak egy új lehetősége. Korábban családonként csak egy háztáji föld járt, de a reformot követően minden

³ A hozam 1961–65 között átlagosan 18,9 q/ha volt, míg az 500 hektárnál nagyobb gazdaságok már 1938-ban 21,1 mázsás átlagot produkáltak. Ezután a fejlődés már lendületes volt: 1971-ben már 30, 1977-ben pedig 40 mázsa lett az országos átlag.

családtag után, aki termelőszövetkezetben dolgozott, a család jogosult volt egy-egy háztáji földre. Nem ritkán maga a termelőszövetkezet szervezte meg a kihelyezést és a szerződéses kitermelést. Ráadásul a termelőszövetkezeti tag jogosult volt igénybe venni egyéb szövetkezeti szolgáltatásokat (pl. géppark használata).

Összefoglalva látható a szovjet modelltől való tudatos eltérés:

- a termőföld egészét nem államosították;
- 1956-ban eltörölték a kötelező beszolgáltatást;
- a központi elosztást, naturál gazdálkodási rendszert piaci elemekkel tarkított viszonyok váltották fel;
- korlátozott vállalati döntési lehetőségre volt lehetőség (termelési struktúra, felhalmozás mértéke stb.);
- nagyüzem dominanciája mellett jelentős magántermelés kialakulása.

A párt X. kongresszusán (1970. november 23–29.) a mezőgazdaságról szólva az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek mellett a háztáji gazdálkodásról az hangozott el, hogy annak még *„hosszú ideig jelentős szerepe lesz”*.

1972-ben az SZKP visszakozót fúj! Február 11–14. között Kádár János látogatást tett Moszkvában. Brezsnyev nehezményezte, hogy magyar növekedési ütem elmarad a KGST-átlagtól! Egyértelművé tette, hogy nem támogatja a '68-ban bevezetett gazdaságirányítási rendszert, s hogy szorosabb szovjet–magyar gazdasági kapcsolatot akar kialakítani! A keményedő szovjet magatartás megnyilvánult a KGST 1972. évi áprilisi VB-ülésén is, ahol határoztak a Közös Piacról való erőteljesebb elzárkózásról! Berend T. Iván szerint a reform magyar gyakorlata és a „szocialista elvek” szembe kerültek egymással. A retiráláshoz hozzájárult bizonyos befolyásos politikai csoportok érdekeinek sérelme is. A politikai vezetés azzal a problémával küszködött, hogy a termelés további növelése párhuzamosan a beruházások (legalább) azonos szintű növelését kívánta meg – ez viszont az életszínvonalra gyakorolt volna kedvezőtlen hatást.

A szélsőbalos periódusokban csak akkor nőtt a mezőgazdaságra fordított pénzek nagysága, amikor a kollektivizálást végrehajtották. Gazdaságirányításunkban új jelenség volt, hogy a Központi Bizottság 1980

elején állást foglalt a második gazdaság mellett, mivel az hasznos tevékenységet folytat és hiányt pótol.

Az 1980-as évek második felétől kedvezőtlen tendenciák érvényesültek a világpiacon, hazánk nemzeti jövedelme már csak évi 0,3%-kal nőtt. Az input költségek sokkal nagyobb ütemben nőttek, mint a sokszor éppen csökkenő termelői árak. Már akkor látható volt a lakossági élelmiszer kereslet stagnálása, tehát összességében erősen szigorodtak a mezőgazdaság közgazdasági feltételei. Olyan folyamatokat érdemes még megemlíteni, mint például fokozottan már–már az elviselhetetlenségig nőtt az ágazat közteherviselő képessége. Az agrárszféra befizetései 1982-től folyamatosan meghaladták a kapott támogatást, tehát a vállalatok jogi- és elvi szabadsága éppen gazdaságilag nem volt alátámasztva. 1989-ben például a mezőgazdaságban 26 milliárd Ft volt a vállalati jövedelem és 46 milliárd Ft a befizetés.

Az 1990-es évek első felében új, gyökeresen eltérő környezeti feltételek alakították a gazdasági szereplők lehetőségeit. A KGST összeomlásával elvesztett keleti piacok jelentős és biztos felvevői voltak a magyar agrártermékek számára, de itthon is súlyos piacvesztés következett be az életszínvonal csökkenése miatt. Ráadásul a világpiacon dekonjunkturális helyzete, a hosszantartó recesszió miatt a fejlett ipari országokban felerősödött a protekcionizmus.

A magyar mezőgazdaságban a kollektivizálás kezdete óta fokozatos reformok mentek végbe, így a vállalkozásnak és a hatékony anyagi érdekeltség megteremtésére irányuló törekvéseknek régi hagyományai voltak. 1990-től régióink országaiban megkezdődött/lezajlott egyféle „földreform”. Magyarországon nem, illetve ami megvalósult, azt Lányi Kamilla a kelet-ázsiai-, illetve latin-amerikai esetekhez hasonlította. (Lányi [1998. május], 26. o.) A 40–50 hektáros üzemméretű farmergazdaságok helyett életképtelen üzemméretű gazdaságok jöttek létre. Ugyanakkor az „... 1992. évi I. (szövetkezeti) törvény kompromisszum volt, mert nem tartalmazta és nem kívánta támogatni a szövetkezésnek egyetlen olyan változatát sem, amely a családi vállalkozások vagy kistermelők szövetkezésében [...] történelmileg jól bevált, és könnyen csatlakoztatható volna az Európai Unió szövetkezeteihez. (Lányi [1998. május], 24. o.)

Maga a privatizáció egyrészt csökkentette a költségvetés terheit, másrészt nem túlzás azt állítani, hogy az általa kialakult birtokstruktúra nem volt jobb, mint az 1935-ös. Akkoriban nagyok volt tekinthető a 100 kh-nál nagyobb birtok, mely az összes földterület 48,2%-át tette ki. 1995-ben az 57 ha-nál [kb. 100 kh] nagyobbak a termőterület 45%-át birtokolták.

Zárszóként álljanak itt Glatz Ferenc szavai: *„Kétségtelessé vált: nincs realitása visszatérni sem az 1989 előtti „magyar modellhez”, sem a régiekhez. (...) A rendszerváltás első szakaszának izgatott belső tusaí például gyökeres változásokat hoztak a hazai mezőgazdasági termelés üzemi szerkezetében. (...) Az 1990 utáni csődtömeges kisparaszti vállalkozás bírálható, sőt elszomorító a racionális közgazdász szakember szemével. De ne legyünk bántóak, tudósan arrogánsak. Ne feledjük, hogy a sok lázasszemű indulat, »csak azért is« magatartás mögött az évszázados föld utáni vágy utolsó érzelemhulláma mozog.”* (A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai [1997], 10. és 29.o.)

Kisbirtok versus nagybirtok

Ökonómiai dimenzió

„Ma már nincs jelentősége azoknak a vitáknak, amelyek valamikor a kisüzem termelési alsóbbrendűsége körül folytak...” (Kerék [1934], 23. o.) Más érdekek húzódnak meg a háttérben, amikor a kisüzemet a nem elég hatékony termelés szinonimájaként használják. Amíg a *„nagyüzem a tőkés profit, illetve a nyereség, [addig] a kisüzem és a nemzetgazdaság a munkajövedelem, illetve a bruttó jövedelem maximalizálásában érdekelt.”* (Dobos [2000], 128.o.) Ha a teljesítménystandardot kizárólag a profitmaximálás feltevéséből származtatjuk, akkor az olyan gazdasági szereplők teljesítményét nem tudjuk objektíven mérni, akiknek a célfüggvénye mást is tartalmaz, mint a profitot. Pontosabban fogalmazva arról van szó, hogy a kisüzem kapcsán az is mérlegelendő, hogy a profittermelésen túl egyéb társadalmi szolgáltatásoknak is a hordozója. Ha gazdasági teljesítőképessége nem marad el nagyságrendileg a nagyüzem mögött, az előbbiekre utalva támogatandó gazdálkodási forma. Ezért az általam használt adatbázisból kiválogattam azokat az ágazatokat és eredmény-dimenziókat, amelyek mindkét időszak és mindkét birtoknagyság vonatkozásában teljes körűek, illetve néhány esetben kitértem olyan dimenziók elemzésére is, amelyek esetében ugyan nem lehetséges az

helyzetben betöltött szerep vizsgálata sokkal inkább közgazdasági, társadalmi kérdéseket vet fel. Ugyanis az aktivitási ráta emelése – azaz a „népfelesleg” problémájának orvoslása – az elmaradott térségekben leginkább a családi gazdálkodástól várható. Bár a primer szektorban dolgozók száma 2001-re 294.100-ra csökkent, ami az összes aktív kereső alig több, mint 7%-át jelenti, a családok több mint 40%-a rendelkezik termőfölddel, és a csaknem 2.000.000 birtok közül mintegy 960.000 regisztrált gazdaság. Azt, hogy e birtokok az egyes családok életében mennyire fontosak, nehéz meghatározni, azonban, különösen a depressziós zónákban, a jelentős munkanélküliség, illetve a munkaerőpiacról való végleges kiesés miatt számos családnak ezek a többségében 1 ha alatti birtokok jelentik az egyetlen, szociális segélyeken kívüli bevételt. Ez utóbbi tény mutat rá a családi gazdálkodás jellegével működő kis- és törpebirtokok jövedelem kiegészítésen túlmutató integrációs funkciójára, amely a vidéken élő, leszakadó rétegek reintegrációját szolgálhatja. E reintegrációs kezdeményezések abból indulnak ki, hogy azok a rendszerváltás következtében munkájukat elvesztő, és a jelenleg használható tudással nem rendelkező, tartósan munkanélküli embereknek csak kis része képezhető át piacképes munkára.

Politikai dimenzió

Ihrig Károly szerint: „*a föld éppen korlátolt mennyiségénél fogva, mindig politikai hatalmat ad tulajdonosának...*” (Ihrig [1941], 193. o.) A pártok számolnak is a parasztsággal. Az MSZP agrártagozatának 1997. október 3-ai fórumán elhangzott: „*Az 1998-as választás még nincs megnyerve, és ehhez a parasztok is kellene.*” Más pártok is felismerték ezt. Miért? Ha egy jól argumentálható csoport, amilyen a parasztság is, úgy juthat támogatáshoz, ahogy mások nem, akkor a támogatást ígérő (és betartó) párt relatív olcsón juthat szavazatokhoz. Kutatásaim tükrében azonban úgy tűnik, hogy a kép ennél árnyaltabb. A település nagysága és a település gazdagsága alapján készített LII. táblázat alapján kijelenthető, hogy minél kisebb és gazdagabb egy település, annál valószínűbb lakosainak jobbra szavazása.

5. Konklúzió

A mezőgazdaságban nem a „többtermelés” az egyetlen cél. Olyan gazdálkodási formát kell támogatni, ami a vidéki élet minőségét – pl. a

lakásnívó, a helyi munkalehetőség, a pihenés- és a kultúra terén – javítja. Ez azért is fontos, mivel vidéken a mai napig többen élnek mint a városokban.

Annak ellenére, hogy az elmúlt évtizedekben világszerte megkongatták a lélekarangot a kisbirtok felett, s gazdasági hatékonyságát is sokan megkérdőjelezték, sok helyütt a világban számbelileg is fölényben van.⁴ A kisbirtok olyan gazdálkodás lehetőségét kínálja, amely hatékony és termelékeny, ráadásul környezetbarát, amely ténytet a közvélemény előtt deklarálni szükséges.

A globalizáció miatt a kisbirtokosok ma egyre fenyegetettebb helyzetben vannak. Az elmúlt évtizedekben a volt szocialista- és a fejlődő országokat rávették, hogy ne védjék saját termelésüket a külföldiektől, csökkentették a korlátlan behozattal szembeni gátjaikat. A helyi kistermelők nem voltak versenyképesek a multinacionális vállalatokkal szemben, mivel a támogatások jelentős részében az utóbbiak részesedtek. A nagybirtokon gépek helyettesítik az emberi munkát, így nő a munkanélküliség, az emberek a városokba költöznek, a falusi közösségek kihálnak és a természeti környezet pusztul. Ennek a bukott mintának a további alkalmazása térségünkben csakis hasonló eredménnyel végződhet.

Az általam felsorolt problémák végig kísérték történelmünket. Kulminálódásuk válságidőszakban természetes. Mégis a '30-as években jobb választ adtunk a kihívásokra, mint a '90-es években. Persze más volt a világgazdasági környezet. A '30-as évek Nyugat-Európája, ahogy később a Szovjetunió is, még rá volt utalva a magyar agrárexportra. Napjainkban az előbbi önálló, az utóbbi meg éppenséggel megszűnt létezni, utódállamaiban pedig rendkívül labilis a helyzet. Kissé magunkra maradtunk. A korábbi dömpingáru elhelyezése nehézkes, csak a „sajátvédjegyes” piacokon van remény. Ez már önmagában elégséges egy hangsúlyváltásra az agrárpolitikában, ami azonban az állam komoly támogatása nélkül elképzelhetetlen. Értekezésem kissé etatista hangvételű, ugyanakkor amíg a koordináció piaci alapon egyenlőre nem működik későn polgárosodott hazánkban, addig a koordinációk beindítását az államnak kell magára vállalni, méghozzá úgy, hogy a bürokratikus koordináció helyett a piaci koordináció intézményrendszerének kiépítését szubvencionálja (pl. szövetkezés elősegítése stb.)

⁴ A fejlődő országokban az alapvető élelmiszerek termelésében döntő szerepük van.

Talán már maga a mérés is elfogult. Egy terménynek gyakran akkor a legmagasabb a hozama, ha önmagában ültetik (monokultúra). Azonban ez növeli a költségeket is.⁵ A kisgazdaságokban többféle növényt ültetnek, ahol a gyomok helyét más növények foglalják el. E mellett gyakran vetésforgót alkalmaznak és állatokat tartanak. Ilyen integrált termelés mellett esetleg egyféle növény hozama alacsonyabb, de az együttes hozam – számos termény és állat – magasabb. Tehát a kis- és nagybirtok összehasonlításánál a teljes outputtal kellene számolni. De még a hagyományos mérés mellett is a kisbirtok hozama a magasabb. A kisbirtok nagyobb termelékenységet elősegíti az intenzív gazdálkodás, valamint az, hogy a családi munka minősége a személyes elkötelezettség miatt jobb, mint a bérmunka.

„Az a jól ismert, egyszerűnek és világosnak tűnő állítás, hogy a nagyüzemek hatékonyabbak, mint a kisüzemek, számos módszertani problémát vet fel. Az első kérdés, hogyan mérjük egy vállalat (farm) nagyságát (...) A farmnagyságot általában vagy inputmutatóval (területnagysággal, a munkaerő számával, az állatállomány számával), vagy outputmutatóval (árbevétellel, nyereséggel), illetve a kettő valamilyen kombinációjával (egy hektárra / egy munkaerőre jutó árbevétellel) mérhetjük.” (Fertő [2002], 761.o.) A kisgazdaság területegységre eső hozama mindkét vizsgált időszakban meghaladta a nagybirtokét. A kisbirtok költséghatékonysága pedig nem csak a zöldség- és gyümölcsstermelés, hanem gyakorlatilag a teljes mezőgazdasági vertikum esetében érvényesnek bizonyult. Ezért az értekezés legfontosabb értékének azt tartom, hogy az idézett tanulmány⁶ nemzetközi tapasztalatait sikerült hazánk esetében igazolnom. Ezért azt az általános vélekedést, amely szerint a nagyüzem feltétlen hatékonyabb, mint a kisüzem, kutatásaimra alapozva elvettem.

A mezőgazdaság multifunkcionális. Nem csak árut bocsát ki, hanem kulturális vonzata van, ökológiai szolgáltatásokat nyújt. Tehát a mezőgazdaságot nem lehet úgy kezelni, mint az ipart. A japán kormánynek a WTO-értekezletre készített nyilatkozata szerint „*a mezőgazdaság nem*

⁵ Pl. vonzza a gyomokat, amiket – munkával vagy vegyszerrel – kell kiirtani.

⁶ (Fertő [2002])

csak mezőgazdasági termékeket állít elő, hanem szerepet játszik az élelmiszer-biztonságban, csökkenti a váratlan események vagy egy jövőbeli élelmiszerhiány kockázatát, elősegíti a föld és a környezet megőrzését, a helyi közösség fenntartását, összhangban a természeti környezettel... A piaci folyamatok önmagukban nem képesek betölteni a mezőgazdaság sokoldalú feladatkörét.”(Rosset [1999], 456. o.)

Ezért kell megkövetelnünk a mindenkori kormánytól, hogy vegye figyelembe a mezőgazdaság sokféle szerepét, biztosítsa az ország számára az élelmiszertermelés terén a függetlenséget. Továbbá támogassák a kisbirtokot, amely az előzőeket biztosítani képes. Ez átgondolt agrárpolitikát jelent, aminek csak egy része a földbirtok-politika. Azonban ne feledjük, hogy föld újraelosztása a földnélküli családok között hatékonyan javíthatja a vidéki életet minőségét, mivel a „*tulajdon olyan, mint a trágva...*” Erre napjainkban jó példa Argentína, Dél-Korea, Kína vagy Tajvan.

Továbbá a kisbirtokosoknak érdeke a táj megőrzése. A kisbirtokosok termelési módszerei általában a helyi viszonyokhoz alkalmazkodnak, így megakadályozzák a talajeróziót, nem függenek a gépesítéstől, a túlzott növényvédőszer használatától stb. A sok tulajdonos sokféle rendszert, biológiai szervezetet, kultúrát, hagyományt követ (lsd. biodiverzitás). Így elősegítik az esztétikailag tetszetős tájkép kialakulását, ami a multifunkcionális mezőgazdaság egyik biztos jele.

Már fél évszázaddal ezelőtt felmerült a kérdés: mit is jelent az iparosított mezőgazdaság a vidéki települések és közösségek számára? A mezőgazdasági konglomerátumok működésének következtében felszámolták a tradicionális munkahelyek többségét, így erősen megcsappant a gazdálkodással foglalkozó családok száma, ami egyenes út volt a vidéki közösségek kihalásához. Ha az ipar emellett képtelen volt felszívni a kiáramló munkaerőt, mint ahogy erre hazánk esetében is többször akadt példa, létrejött az ún. dél-amerikai modell. Ezzel szemben ott, ahol a vidék domináns eleme a családi gazdaság volt, s a földtulajdonosok a helyi üzletekre és szolgáltatásokra támaszkodtak, több volt a munkaalkalom és virágzott a közösség (nyugat-európai modell), azaz kezelve volt a „népfelesleg” problémája. Továbbá a nem központosított földtulajdon jobb egzisztenciális lehetőséget jelent a vidéki lakosság számára és biztosítja a személyes felelősség tudatát, azaz a polgárosodás

egyetlen járható útját jelenti. Tehát rá kell ébrednünk, hogy az igazi ellentét nem a kisbirtok és a nagybirtok, hanem a dél-amerikai- és az nyugat-európai modell között húzódik. Nem lehet kétséges, hogy hazánknak melyiket kell választania.

Visszautalok Th. Jefferson gondolataira, mely szerint a parasztok „a legéleterősebbek, a legfüggetlenebbek, a legerényesebbek, és ők kapcsolódnak a legtartósabb kötelékkel hazájukhoz.” Ők alkotják a nemzet gerincét, ők egy nép hagyományának őrzői. Konzervatívok, de ez több annál, amit politikai értelemben a fogalmon értünk. Állandóság, amelyet egy folyton változó világban képviselnek. A föld immobília, így a vele való gazdálkodás csakis a legnagyobb gondosság mellett képzelhető el, hiszen vagyontárgyuk nem mozdítható, nem szaporítható. Ebből fakadó mentalitásuk az alapja minden további tézisnek, amelyet a kisbirtok támogatása mellett felhoztam. Ugyanakkor politikai tényezők is. „Modell társadalmunk” 55%-át – ahogy a politikai résznél említettem – a jobboldali csoportok adják. Finomabb elemzés nélkül is arra következtethetünk, hogy ahol arányos képviselési rendszer érvényesül, ott a jobboldal többször kerülhet hatalomra mint a baloldal. Ehhez azonban be kell tudni „söpörni” a parasztok szavazatait.

A fentiek alapján levonhatjuk a végső konklúziót, hogy korunk mezőgazdasága – fejlettségének következtében – képes stratégiai szerepének betöltésére bármely birtokkategória dominanciája mellett. Ugyanakkor a kisbirtok a gazdasági funkción túl ökológiai-, társadalmi- és politikai funkciókat is sikerrel tölt be, így összhasznossága nagyobb a nagybirtoknál.

6. Az értekezés továbbfejlesztése

Az értekezés továbbfejlesztésének iránya lehet a mikroökonómiai alfejezet adatázásának kiterjesztése a '30-as és a '90-es évtized minden évére. Az persze kérdéses, hogy a '90-es évek egészére mikor áll majd rendelkezésre teljes körű felmérés. Ebben az esetben már kiszűrhetővé válik az időjárási tényező miatti ingadozás a hozamok tekintetében, s biztosabb konklúzió vonható le a kisbirtok és a nagybirtok tekintetében. Ebben az esetben olyan monográfia megírása válik lehetővé, ami jól hasznosítható a felsőfokú oktatásban bizonyos területein (pl. gazdaságtörténet, közgazdaságtan).

7. Publikációs lista

Cikk:

- Ivicz Mihály: A paraszti egzisztencia megtűrése (Heller Farkas Füzetek, 2003/1. szám, pp. 29–43.)
- Ivicz Mihály: Szőlőtelepítés a 24. órában (Őstermelő, 2003/4. szám, pp. 35–38.)
- Ivicz Mihály – Járdány Krisztián – Schlett András: Családi gazdaság mint a vidék megtartó erejének záloga (Őstermelő, 2002/5. szám, pp. 6–10.)

Könyvrészlet:

- Ivicz Mihály: gr. Károlyi Sándor, Mattyasovszky Miklós (in. Gazdaságelméleti Olvasmányok II. Bekker Zsuzsa szerkesztésében AULA 2002.)
- Ivicz Mihály: Agrárközgazdászok 1867–1918 (in. Gazdaságelméleti Olvasmányok II. Bekker Zsuzsa szerkesztésében AULA 2002.)

8. Hivatkozások:

- Alvincz, József – Szajkó, Pál – Tunyoginé, Nechay Veronika. 1994 június. *A családi gazdaságok finanszírozásának helyzete Magyarországon*. Bp., AKII.
- Boda, Zsolt. 1999. A biodiverzitás nemzetközi politikai gazdaságtana, különös tekintettel a tulajdonjogokra. *Kovács, 3. évf. 3. sz.*
- Botos, Katalin – Botos, József. 2003. Magyarország helyzete az EU-csatlakozás évében. *Heller Farkas Füzetek, I. évf. 1. sz.*
- Czettler, Jenő Dr. 1921. *A magyar gazdaszövetség és a birtokreform*. Bp., Stephaneum Nyomda R. T.
- Dobos, Károly Dr. 2000. *Családi gazdaságok*. Bp., Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó.
- Fertő, Imre. 1999. *Az agrárpolitika modelljei*. Bp., Osiris Kiadó.
- Fertő, Imre. 2002. A mezőgazdasági termelés szerkezetének változásai a fejlett országokban, II. *Közgazdasági Szemle, 49. évf. szeptember.*
- Ihrig, Károly. 1941. *Agrárgazdaságtan*. Bp., Gergely R. könyvkereskedése.
- Kerék, Mihály. 1934. *Földbirtokpolitika*. Bp., Magyar Szemle Társaság.
- Lányi, Kamilla. 1998. május. *Az agrárgazdaság átalakulásáról*
- *A M. Kir. Kormány 1935. évi működéséről és az Ország közállapotairól szóló Jelentés és Statisztikai Évkönyv. 1937.* Bp., Athenaeum Kiadó.
- *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai [szerk. Kovács Ferenc]. Magyarország az ezredfordulón.* 1997. Bp., MTA.
- Oros, Iván. 2002. A birtokszerkezet Magyarországon. *Gazdaság, 34. évf. 1–2. sz.*
- Romsics, Ignác. 1999. *Magyarország története a XX. században*. Bp., Osiris Kiadó.
- Rosset, Peter. 1999. Small Is Bountiful. *The Ecologist, 29. évf. 8. sz.*
- Szabó, Bálint. 1986. *Az „ötvenes évek”*. Bp., Kossuth Kiadó.
- Szakács, Sándor. 1999. *Gazdaságtörténet I–II*. Bp., SZÁMALK Kiadó.
- Tóth, Tibor. 1980. *Ellentét vagy kölcsönösség?* (Gyorsuló idő sor.) Bp., Magvető Kiadó.

- Zsolnai, László. 2001. *Ökológia, gazdaság, etika*. Bp., Helikon Kiadó.